

خانه‌های بومی خرمشهر

با نگاهی به خرمشهر قبل از جنگ

تالیف

دکتر صدیقه مسائلی

شماره مسلسل ۹۶۳۶

شماره انتشار ۳۹۶۳

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	: مسائلی، صدیقه
عنوان و نام پدیدآور	: خانه‌های بومی خرمشهر؛ با نگاهی به خرمشهر قبل از جنگ/ تألیف صدیقه مسائلی.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۱۵۴ ص: مصور، جدول.
فروست	: انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۹۶۳.
شابک	: 978-964-03-7245-6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: معماری بومی-- ایران-- خرمشهر
موضوع	: خانه‌های بوم‌شناختی-- ایران-- خرمشهر-- طرح و ساختمان
موضوع	: جنگ ایران عراق، ۱۳۵۹-۱۳۶۷-- خرمشهر-- خسارات و خرابی‌ها
موضوع	: خرمشهر-- تاریخ
موضوع	: خرمشهر-- بازسازی
شناسه افزوده	: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۷ NA ۱۴۸۰/م۵خ۲
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۵۳۷۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۲۵۵۷۹۹

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: خانه‌های بومی خرمشهر؛ با نگاهی به خرمشهر قبل از جنگ

تألیف: دکتر صدیقه مسائلی

ویرایش ادبی: فاطمه جهانگیری

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۷

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

بها: ۲۱۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

پیشگفتار	خ
مقدمه	ذ
فصل اول: معرفی خرمشهر پیش از جنگ	۱
۱-۱- بخش اول: پیشینه تاریخی خرمشهر	۲
۱-۱-۱- وجه تسمیه خرمشهر	۲
۱-۱-۲- بررسی تاریخی خرمشهر	۲
۲-۱- بخش دوم: بررسی وضع موجود شهر پیش از جنگ	۹
۲-۱-۱- موقعیت جغرافیایی شهر	۹
۲-۱-۲- عوامل هویت‌دهنده به شهر	۹
۲-۱-۳- عوامل مؤثر در گسترش شهر	۱۰
۲-۱-۴- جهات گسترش شهر	۱۳
۳-۱- بخش سوم: بررسی وضعیت اقلیمی و جغرافیایی شهر خرمشهر	۱۵
۳-۱-۱- خصوصیات اقلیمی	۱۵
۳-۱-۲- خصوصیات جغرافیایی	۱۷
۴-۱- بخش چهارم: ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی خرمشهر	۱۹
۴-۱-۱- جمعیت	۱۹
۴-۱-۲- اشتغال	۲۰
۴-۱-۳- خصوصیات اقتصادی	۲۰
۵-۱- بخش پنجم: ویژگی‌های کالبدی شهر	۲۲
۵-۱-۱- خصوصیات کالبدی شهر و مسکن	۲۲

- ۲۲-۵-۲- خدمات شهر خرمشهر ۲۲
- ۲۳-۵-۳- میزان تخریب در بافت کالبدی بر اثر جنگ ۲۳

فصل دوم: تجزیه و تحلیل خانه‌های بومی و غیربومی خرمشهر (پیش از جنگ تحمیلی) ۲۷

- ۲۸-۱- بخش اول: بررسی فیزیکی خانه‌های خرمشهر ۲۸
- ۲۹-۱-۱- تحلیل کالبدی خانه‌های بومی بافت سنتی (بررسی کمی) ۲۹
- ۳۰-۱-۲- الگوی خانه‌های بومی شهر خرمشهر (بررسی کیفی) ۵۰
- ۳۱-۱-۳- تحلیل کالبدی خانه‌های غیربومی شهر خرمشهر (بررسی کمی) ۵۳
- ۳۲-۱-۴- الگوی خانه‌های غیربومی (بررسی کیفی) ۶۲
- ۳۴-۱-۵- نتایج حاصل از تحلیل الگوی مسکن بومی و غیربومی شهر خرمشهر ۶۴

۳۲-۲- بخش دوم: تجزیه و تحلیل عناصر کالبدی خانه‌های خرمشهر ۶۵

- ۳۵-۲-۱- بررسی وضعیت ورودی در خانه‌های خرمشهر ۶۵
- ۳۸-۲-۲- بررسی هشتی در خانه‌های خرمشهر ۶۸
- ۳۹-۲-۳- بررسی ایوان در خانه‌های خرمشهر ۶۹
- ۷۲-۲-۴- بررسی اتاق‌ها در خانه‌های خرمشهر ۷۲
- ۷۵-۲-۵- بررسی سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه در خانه‌های خرمشهر ۷۵
- ۷۸-۲-۶- بررسی حیاط در خانه‌های خرمشهر ۷۸
- ۸۱-۲-۷- بررسی بام در خانه‌های بومی خرمشهر ۸۱
- ۸۳-۲-۸- ارتباط فضاهای عملکردی در خانه‌های خرمشهر ۸۳
- ۸۴-۲-۹- همجواری در خانه‌های بافت بومی خرمشهر ۸۴

۳۳-۲- بخش سوم: تأثیر اقلیم و فرهنگ بر شکل‌گیری مسکن خرمشهر ۸۸

- ۸۸-۳-۱- تأثیر خصوصیات اقلیمی شهر خرمشهر در جهت و شکل مسکن ۸۸
- ۹۳-۳-۲- تأثیر خصوصیات فرهنگی و تغییرات آن بر الگوی مسکن ۹۳

فصل سوم: در جست‌وجوی راهکارهایی برای طراحی خانه در خرمشهر ۱۰۰

- ۱۰۰-۱- بخش اول: کیفیت طراحی فضاهای عملکردی خانه‌های خرمشهر ۱۰۰
- ۱۰۰-۱-۱- کیفیت طراحی ورودی ۱۰۰

فهرست □ ج

۱۰۰.....	۲-۱-۳- کیفیت طراحی هشتی
۱۰۲.....	۳-۱-۳- کیفیت طراحی ایوان
۱۰۵.....	۴-۱-۳- کیفیت طراحی اتاق
۱۱۱.....	۵-۱-۳- کیفیت طراحی سرویس‌های خدماتی
۱۱۱.....	۶-۱-۳- کیفیت طراحی حیاط
۱۱۶.....	۷-۱-۳- کیفیت طراحی بام
۱۱۶.....	۸-۱-۳- کیفیت طراحی ارتباطات در فضاهای عملکردی درون خانه
۱۱۹.....	۹-۱-۳- راهکارهای اقلیمی برای مسکن خرمشهر
۱۲۳.....	۲-۳- بخش دوم: ارائه ضوابط و معیارهای طراحی مسکن در خرمشهر
۱۲۳.....	۱-۲-۳- ضوابط حاصل از مطالعات فرهنگی
۱۲۳.....	۲-۲-۳- ضوابط حاصل از مطالعات اقلیمی
۱۳۷.....	جمع‌بندی
۱۴۱.....	منابع

پیشگفتار

سال‌ها پیش از تهاجم رژیم بعث عراق به خرمشهر در سال ۱۳۵۹، موقعیت جغرافیایی و اقلیمی این شهر در کنار جایگاه اقتصادی و سیاسی آن به‌عنوان اصلی‌ترین پایانه ترانزیتی کشور، شرایط خاصی را بر معماری این شهر حاکم کرده بود. توسعه شهری متناسب با اقلیم سواحل جنوبی کشور مشتمل بر فرم‌های بومی برگرفته از آداب و رسوم مردم منطقه در کنار محله‌های نسبتاً نوساز با ساکنان غیربومی که با هدف اشتغال ساکن خرمشهر شده بودند، ترکیبی از دو الگوی مسکن را در این شهر ایجاد کرده بود. این دو الگوی شهری در گذر زمان اگرچه تأثیرات متقابلی بر یکدیگر گذارده بود، تهدیدی جدی برای اصالت بومی خرمشهر به‌شمار نمی‌رفت. تخریب بسیار گسترده خرمشهر در جریان جنگ تحمیلی و ضرورت بازسازی این شهر، می‌توانست ضربه جدی به معماری اقلیمی و اصالت فرهنگی این شهر وارد کند. به‌کارگیری مصالح و فرم‌های غیربومی در کنار عدم شناخت دقیق از سابقه تاریخی و ضرورت‌های فرهنگی منطقه می‌توانست معماری بی‌هویتی را برای این شهر به ارمغان بیاورد که آثار مخرب آن بر فرهنگ نسل‌های بعدی جبران‌ناپذیر باشد. از این‌رو پیدا کردن روشی مناسب برای احیای "خرمشهر پس از جنگ" که دربرگیرنده کلیه ملاحظات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی منطقه باشد و در عین حال مخرب هویت فرهنگی مردم این خطه از کشور عزیزمان نباشد، به‌عنوان یک ضرورت خطیر در جریان بازسازی این شهر مطرح بود.

با همین دغدغه و با هدف تدوین الگویی مناسب برای بازسازی خرمشهر، تحقیقی را در سال‌های ۶۸-۱۳۶۶ و همزمان با پایان جنگ تحمیلی از طریق مطالعات میدانی گسترده به انجام رسانیدم که نتایج آن در قالب پایان‌نامه دانشجویی در همان تاریخ منتشر شد. ایده اصلی در تحقیق مذکور حفظ اصالت معماری و فرم‌های بومی خرمشهر در جریان بازسازی از طریق شناخت اصول حاکم در شهرسازی سنتی این شهر و متأثر از اقلیم و فرهنگ مردم منطقه بود. محور کار در بخش طراحی توجه به ایجاد ارتباط بین معماری شهری با ظرافت‌های روحیات سنتی و بومی منطقه بود. اجتناب از غیربومی شدن طراحی مسکن و استفاده از فرم‌ها و مصالح ناآشنا با اقلیم منطقه از جمله خطوط قرمز در این تحقیق بود.

بازدیدي که پس از چند دهه از خاتمه جنگ از خرمشهر داشتم، گویای ضعف‌های فراوانی در بازسازی این شهر نسبت به ایده‌آل‌های ذهنی من بود. مشاهده این واقعیت در کنار تجربه چندین ساله که در حوزه تدریس و تحقیق بر روی مسکن کسب کرده‌ام و ضرورت حفظ میراث فرهنگی مردمان این سرزمین در جریان رشد و توسعه، مرا بر آن داشت تا با نگاهی جامع‌تر به تحقیق مذکور، مسئله

بازطراحی الگوی مسکن بومی در خوزستان را در قالب یک مطالعه موردی تدوین و به شکل مجموعه حاضر منتشر کنم. آنچه در این نوشتار آورده شده نگاهی است بر روند شکل‌گیری مسکن بومی به‌طور عام و سپس ارائه روشی به‌منظور طراحی الگوی مسکن و تدوین اصول طراحی مسکن در "خرمشهر پس از جنگ" به‌طور خاص. انتظار می‌رود مجموعه حاضر قدمی کوچک برای روش برخورد با مسئله بازسازی مسکن در شهرها و بافت‌های بومی یا حتی بازسازی مناطق زلزله‌زده به معماران علاقه‌مند به حوزه طراحی مسکن باشد. این مجموعه همچنین می‌تواند برای دانشجویان رشته‌های معماری و شهرسازی به‌عنوان یک تجربه قابل استفاده در شناخت ارتباط مسکن با شرایط اقلیمی و فرهنگی و روش حفظ اصالت‌های بومی در توسعه شهری به‌کار رود. در تدوین این مجموعه خانم مهندس زینب لطافتی زحمات زیادی کشیدند که از همکاری ایشان صمیمانه سپاسگزارم.

به امید درک هرچه بیشتر اصالت اقوام ایرانی و حفظ این میراث ارزشمند فرهنگی در معماری کشور عزیزمان.

صدیقه مسائلی

تابستان ۱۳۹۶

مقدمه

در سال ۱۳۵۹ در پی حمله تجاوزکارانه دشمن به خاک میهن اسلامی پنج استان کشور مستقیماً و بسیاری از شهرهای کوچک و بزرگ به شکل غیرمستقیم مورد حمله قرار گرفتند. در اثر این حملات خسارت و ویرانی‌های زیادی به این نقاط وارد آمد و بیشترین تخریب را مناطق جنوبی کشورمان تجربه کردند. فرایند بازسازی مناطق آسیب‌دیده از همان سال‌های نخستین جنگ، یعنی در سال ۱۳۶۱ با پیشنهاد رهبر فقید انقلاب حضرت امام خمینی(ره) مطرح و آغاز شد و طبیعتاً با خاتمه جنگ شتاب گرفت. رعایت ملاحظات معماری در امر بازسازی مناطق جنگ‌زده به‌خصوص مناطق شهری مانند خرمشهر با آن میزان تخریب گسترده و فراگیر، اهمیت بسیار زیادی دارد. بی‌توجهی به شرایط اقلیمی و فرهنگی و نقش آنها در معماری و ساختار شهری پیش از جنگ و ساخت‌وساز بدون مطالعه و شناخت عناصر اصلی در معماری بومی این مناطق، می‌تواند برای "شهروندان پس از بازسازی" دوگانگی و چه‌بسا بیگانگی نسبت به سابقه تاریخی و فرهنگی خود به‌همراه داشته باشد. نتیجه این امر پاک شدن تدریجی سابقه و هویت فرهنگی و به فراموشی سپرده شدن اصالت بومی مردم منطقه خواهد بود. مشابه همین استحاله فرهنگی می‌تواند در جریان بازسازی مناطق زلزله‌زده یا بافت‌های فرسوده شهری صورت پذیرد و هر گونه رشد و توسعه جمعیتی را با خطر تضاد یا فراموشی صبغه‌های فرهنگی و قومی روبه‌رو سازد. تبعات چنین رخدادهایی در گذر زمان تهی شدن از ریشه‌های اصیل و ارزشمند فرهنگ ملی خواهد بود و نسل‌های آتی را در مقابل تهاجم فرهنگ‌های بیگانه ضربه‌پذیر خواهد ساخت.

این مجموعه مسئله طراحی خرمشهر پس از جنگ را با محوریت "نگاه به مسکن" به‌عنوان یک مطالعه موردی مورد توجه قرار می‌دهد. تلاش بر این است تا خواننده در این زمینه بتواند با روش برخورد با مسئله و چگونگی پیدا کردن راهکارهای اصیل در معماری بومی منطقه و به‌کارگیری این راهکارها در طراحی مسکن جدید آشنا شود. فرم‌هایی که علاوه بر رعایت ملاحظات اقلیمی-فرهنگی، می‌بایست پاسخگوی نیازهای جامعه‌ای رو به رشد باشند. در حقیقت هدف کلی از تحقیق حاضر را می‌توان بازگرداندن روحیه معماری پیش از جنگ به شهر و احیا و تداوم حیات با در نظر گرفتن تحولات ایجادشده در ابعاد مختلف عقیدتی، سیاسی و اقتصادی مردم این سامان دانست. اجزای این هدف کلی به شرح زیر است:

۱. بررسی و شناخت الگوی مسکن بومی (پیش از جنگ) در خرمشهر؛
۲. تدوین اصول و روش طراحی مسکن در خرمشهر با توجه به ویژگی‌های مسکن بومی؛
۳. یافتن خصوصیات و کیفیت اجزای تشکیل‌دهنده مسکن مطلوب از طریق شناخت مسکن بومی و آنچه از نظر سنن زیست منطقی به نظر می‌رسد؛
۴. طراحی و ارائه الگوی مسکن مناسب در خرمشهر و انطباق آن در بافت موجود، زیرا طراحی مسکن به صورت مجرد و مجزا از بافت اطراف و بدون در نظر گرفتن نیازهای روزمره ساکنان امکان‌پذیر نیست.

نیل به اهداف طرح نیازمند مطالعات میدانی گسترده به منظور شناخت هرچه بهتر سکونتگاه‌های جنوبی خوزستان بود که در گذشته دور دارای ویژگی‌های روستایی بوده و در چرخه زمان و تغییر و تحولات سریع اقتصادی به رشدی سریع دست یافته و به شهرهای کوچک و بزرگ تبدیل شده بودند. "خرمشهر پیش از جنگ" به عنوان نمونه‌ای از همین دست شهرها، از دو بافت یا الگوی مسکن بومی و غیربومی تشکیل شده بود که می‌بایست به خوبی شناخته می‌شدند. با هدف آشنایی هرچه بیشتر با گذشته خرمشهر و الگوی مسکن بومی آن در انجام مطالعات میدانی ارزش خاصی نیز به نظرسنجی از ساکنان قبلی مناطق مختلف خرمشهر داده شد. نتایج این نظرخواهی نشان می‌داد ساکنان خرمشهر بازگرداندن روحیات قبلی به کالبد معماری را به عنوان یک ضرورت در طراحی خانه مطرح می‌کردند. بدین منظور ضروری بود تا طراحی بر پایه حفظ ویژگی‌های مسکن بومی و بهره‌گیری از عناصر گذشته در معماری مسکونی انجام گیرد.

مجموعه حاضر مشتمل بر سه فصل است؛ در فصل اول شهر خرمشهر پیش از جنگ معرفی می‌شود. این فصل در پنج بخش به مطالعات تاریخی، موقعیت شهر و عوامل مؤثر در گسترش آن، مطالعات اقلیمی و جغرافیایی، خصوصیات اقتصادی و اجتماعی و ویژگی‌های کالبدی خرمشهر پیش از جنگ پرداخته است.

در فصل دوم به منظور شناخت نحوه شکل‌گیری مسکن بومی به تجزیه و تحلیل نمونه‌هایی از خانه‌های بومی و غیربومی پرداخته شده است. بخش اول این فصل به بررسی فیزیکی خانه‌ها و به دست آوردن تیپولوژی خانه‌های خرمشهر اختصاص یافته است. تجزیه و تحلیل فضاهای عملکردی و ارتباطات، موضوع بخش دوم این فصل است و آخرین بخش به بررسی نحوه برخورد با مسائل فرهنگی مؤثر در طراحی پرداخته است.

مقدمه □ ز

در فصل سوم به جست‌وجوی راهکارهایی برای طراحی خانه در خرمشهر از طریق به‌دست آوردن شیوه طراحی فضاهای عملکردی برای خانه‌های بومی و غیربومی اشاره می‌شود. سپس ضوابط و معیارهای طراحی مسکن در خرمشهر ارائه می‌شود. طراحی الگوی مسکن و ارائه نمونه‌های طراحی در آخرین فصل کتاب دنبال می‌شود. از نظر کلی روش تحقیق بر مبنای شناخت خانه‌های بومی و غیربومی پیش از جنگ، تجزیه و تحلیل کالبدی آنها و ارائه الگوهای طراحی است. در تمامی فصل‌های تحقیق از روش بیان تصویری برای معرفی نقشه‌های پیش از جنگ و تحلیل کالبدی آنها استفاده شده است.